

ČESKÁ HISTORICKÁ VĚDA V LETECH 1945–1948

Jednou z nejvýraznějších iluzí, které ovládly českou veřejnost v květnu 1945, byla představa, že po šestiletém jhu nesvobody naváže společnost na cestu, z níž byla nucena sejít na sklonku 30. let. Tuto iluzi vyjádřil tehdy malebně básník F. Hrubín ve verších, v nichž přirovnal rodnou zemi k obrazu, vytrženému a opět vrácenému „pro zraky žárlivé“ do „rámu prastarého“. Této iluzi propadala i rozhodující část českých historiků.

Na první pohled ostatně jen máloco nasvědčovalo, že by tomu mělo být jinak. Rychle postupovalo obnovování těch předválečných institucí, které nacistická okupace odsoudila k zániku či k nečinnosti. University v Praze i v Brně se opět zalidnily studenty, bylo obnoveno vydávání *Českého časopisu historického* a jiných významných periodik, k životu se probouzel Historický klub a další oborové společnosti.¹

Protektorátní cenzura a důkladné čistky v knihovnách všech stupňů měly za následek naprostý nedostatek vhodných učebnic a další vzdělávací literatury, a tak k prvním úkolům historické vědy patřila urychlená příprava nových příruček pro studenty i pro širokou veřejnost. Ke slovu přišly reedice starších děl K. Krofty a O. Odložilíka, avšak ani nové práce z pera Z. Kalisty, F. Roubíka, L. Hosáka a dalších nepřinášely žádné zásadní novum a svým pojetím i periodizací navazovaly na již vyzkoušená schemata a stereotypy.²

1 Viz A. Kostlán: *Druhý sjezd československých historiků (5.–11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepiscetví v letech 1935–1948*, Praha 1993, s. 48. V této práci je shromážděna i podrobná dokumentace a uvedena další literatura k tomuto tématu.

2 Viz rekapitulaci O. Odložilíka: *Dějepisné zpracování, jeho metody a pojetí*, in: A. Kostlán, *Druhý sjezd...*, s. 240. Jen náčrtem zůstala v tomto ohledu ojedinělá práce J. Slavíka *Vznik českého národa. Úvod do českých dějin I-II*, Praha 1946–1948.

Na období první republiky navazovalo i pestré názorové spektrum, které bylo příznačné pro českou historickou obec. Jeho šíře zvláště vynikne, připomeneme-li si situaci v sousedním Německu a Rakousku, tedy v zemích, odkud se česká historická věda tradičně metodologicky napájela. V historiografii našich německy mluvících sousedů byl totiž naprosto převládajícím směrem první poloviny 20. století stále ještě individualistický historismus rozvíjející odkaz L. von Ranke a porážka Německa v druhé světové válce výsadní místo tohoto směru ještě posílila. Zastánci směrů, které se věnovaly více strukturálním pohledům na minulost, tu totiž rasovými a nacionalistickými postoji beznadějně zkompromitovali sebe i své bádání a F. Meinecke, který ve svých 83 letech stanul opět znovu v čele německé historiografie, dokázal spolu se svými myšlenkovými souputníky obohatit tradiční historismus již jen o morální aspekt, obracející se směrem k otázkám viny a zodpovědnosti.³

V české historiografii byl obdobný myšlenkový koncept spojen se jmény J. Golla, J. Pekaře a částečně J. Šusty a dostával se na vedlejší kolej již v průběhu 30. let. I když z něho i po roce 1945 nadále vycházela tvorba osobností typu K. Stloukala, V. Chaloupeckého, Z. Kalisty či B. Chudoby, nalézala silnou konkurenci v dílech žáků V. Novotného (zejména R. Urbánek, z emigrace se navrátilší O. Odložilík, F. M. Bartoš a jiní), i těch autorů, kteří svou historickou tvorbou rozvíjeli myšlenkový odkaz T. G. Masaryka (mezi nimi byl vůdčí osobností J. Werstadt, kterého fakt, že se nedokázali shodnout s V. Chaloupeckým, nakonec dovedl k dobrovolnému odchodu z redakce *Českého časopisu historického*). Směrem k sociologii se snažil historické bádání orientovat J. Slavík, zatímco F. Kutnar se inspiroval strukturalismem Pražského lingvistického kroužku. Již na sklonku 30. let přestali být v české historické obci přehlíženi i autoři hlásící se k marxisticko-leninskému světovému názoru.⁴

I přes značnou různost názorů a metodických přístupů se však česká historická obec dokázala na některých postojích vcelku sjeďnotit. Mezi ty

- 3 Viz zejména W. Schulze: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1993; H. Lehmann – J. van Horn Melton (edd.): *Path of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, Cambridge – New York – Melbourne 1994; A. Kostlán: Die deutschsprachige Geschichtsschreibung der dreissiger bis fünfziger Jahre des 20. Jahrhunderts, in: *Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848*, Teil II., *Acta Universitas Purkyniana, Slavogermanica VI*, Ústí nad Labem 1997, s. 129.
- 4 Celkové shrnutí meziválečného vývoje viz F. Kutnar – J. Marek: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 1997, s. 681.

nejvýznamnější patřil požadavek angažovanosti historické vědy, jejího obrácení k potřebám života tak, aby – řečeno slovy Václava Chaloupeckého z roku 1937 – přítomnost byla učitelkou minulosti.⁵ Odtud pramenila pozoruhodná loyality českých historiků k československé státní moci, která v dobách ohrožení republiky na sklonku třicátých let přerostla přes odpor J. Šusty pod patronací K. Krofity až v jistou služebnost historické vědy vůči potřebám státní ideologie.⁶ Ke stejné vstřícnému postoji vůči státní doktríně byli téměř všichni profesionální historikové a učitelé dějepisu připraveni i v letech 1945–1948, jak můžeme názorně dokumentovat mimo jiné z řady vystoupení a diskusních vstupů na druhém sjezdu československých historiků, který se konal v Praze v říjnu 1947.⁷

Některé z historiků možná dováděl k takovému postoji jejich vrozený oportunistický či způsob myšlení osvojený v letech protektorátu, jiné však nepochybně motivovaly trpké zkušenosti s nacistickou mocí, jak tomu bylo v případě J. Werstadta, který po šesti letech věznění v koncentračním táboře neváhal prohlásit: „Jestliže historie nedovede říci národu něco moudrého a užitečného v takové chvíli, v takových pohromách, kdy jde o celé národy a státy, pak ať jde k čertu, pak je to učená hra, která může bavit jen výlučnou společnost odborníků a specialistů“.⁸

Přesto však nebyl požadavek na zapřažení historie do služeb státu a národa přijímán některými historiky již tak jednoznačně jako na sklonku třicátých let a navozoval jim ve vzrůstající míře jisté dilema. Proměnil se totiž sám charakter státní moci a státní ideologie poválečných let se v řadě bodů odlišovala od „ideje státu československého“, jak byla formulována v polovině 30. let. Košický vládní program a další kroky Gottwaldovy vlády nenechávaly nikoho na pochybách, že hlavní zahraniční oporou obnoveného státu má být Sovětský svaz a že v budoucím vývoji země se má uplatnit řada socialistických reforem. Nově se tu vymezoval i poměr mezi oběma hlavními národnostmi ve státě: napříště měli být totiž Češi a Slováci považováni za dva samostatné a rovnoprávné národy.

Z hlediska pozdějšího vývoje lze považovat za pozoruhodné, že na největší odpor v české historické obci naráželo právě nové vymezení

5 Viz V. Chaloupecký: Přítomnost učitelkou minulosti, in: *První sjezd československých historiků 1937*, Praha 1938, s. 33; též: Přítomnost učitelkou minulosti, *Věda a život 1937/4*, s. 41.

6 Viz A. Kostlár: *Druhý sjezd...*, s. 41; J. Petráň: Spor o smysl dějin a dějepisu, *Acta Universitatis Carolinae 1988, Philosophica et historica 5*, s. 62.

7 Viz A. Kostlár: *Druhý sjezd...* (passim, zejména záznamy jednotlivých diskusních bloků).

8 Tamtéž, s. 161.

česko-slovenské otázky. Zejména V. Chaloupecký, kterému příslušelo čestné místo nestora mezi profesory historie University Karlovy (přešel sem po odchodu z bratislavské university v roce 1939), se nedokázal rozloučit se svým vyhraněným a v této době již vsutku anachronním českoslovakistickým citěním. Dokonce i K. Stloukal, druhý hlavní muž v české historické obci, se dal strhnout průběhem diskuse nad touto otázkou na druhém sjezdu československých historiků k výrokům, které se pak komunističtí historikové pokusili využít k jeho diskreditaci.⁹ Pragocentrické a přezíravé stanovisko dědiců Pekařova a Šustova trůnu se dostávalo do konfliktu se vzrůstajícím sebevědomím D. Rapanta a dalších slovenských historiků a nakonec mělo za následek, že zmiňovaný sjezd byl sjezdem československým pouze nominálně: slovenští dějepisci jej totiž hromadně bojkotovali.

Otázky Sovětského svazu jakožto přítele nejménějšího a budoucí socialistické orientace země již nezbuzovaly tolik emocí a byly brány jakožto neodvratná skutečnost téměř všemi tehdejšími historiky, a to často se sympatiemi. Tak např. L. Hosák ve své syntéze československých dějin z roku 1947 konstatoval: „V politice kulturní i zahraniční nastoupila slovanská orientace a vřelý poměr k slovanskému Rusku slibuje našemu státu šťastnou budoucnost. (...) Gottwaldova vláda, která vystřídala po květnových volbách 1946 vládu Fierlingerovu, vypracovala dvouletý hospodářský plán (...) Nadšení, s kterým nejširší vrstvy lidové tento plán přijaly, je (...) zárukou šťastné budoucnosti českého a slovenského národa.“¹⁰ Také Roubíkova příručka českých dějin z téhož roku konstatuje: „Nejmocnější politickou i hospodářskou oporou obnoveného československého demokratického státu je jeho velký spojenec, Sovětský svaz. Věrné spojenectví s ním je pevnou základnou československé politiky zahraniční i hospodářské.“¹¹ Pouze J. Slavík, dobrý znalec skutečných poměrů ve stalinském státě, osamoceně pozvedal varovný hlas. Kromě jedovatých slin na stránkách *Rudého práva* si tak vysloužil již jen ironické a bagatelizující komentáře ze strany některých čelných historiků.

Změna politické konstelace byla pro českou historickou obec rovněž důvodem k přehodnocení jejího poměru k marxisticko-leninské ideolo-

9 Viz Tamtéž, s. 278.

10 L. Hosák: *Nové československé dějiny*, Praha 1947, s. 560.

11 F. Roubík: *Přehled českých dějin*, Praha 1947, s. 235.

gii. Ještě v roce 1937 K. Stloukal prohlašoval, že dialektický materialismus lze „pokládati za jednostrannou ideologii a historický materialismus za směr v principu překonaný a neosvědčený“¹². O deset let později však již tuto otázku viděl jako „dnes zvláště naléhavou a oživenou zintenzivněním našich styků se SSSR“¹³. Vzrůstající sebevědomí tohoto směru a jeho právo na koexistenci s dosavadní historiografií vzali čeští historikové pragmaticky na vědomí a prostě se zdrželi dalších komentářů. Tak postupoval například J. Werstadt, když na stránkách *Českého časopisu historického* reprodukoval programové prohlášení nového ústředního časopisu sovětských historiků *Voprosy istoriji*, který se měl stát „bojovým orgánem“ marxisticko-leninské historické vědy, podřízovat se direktivám ÚV KSSS a vycházet z teoretických rozborů J. V. Stalina. Werstadt se tehdy omezil na lakonickou větu: „Seznámili jsme se obsírněji s tímto krédem oficiálního orgánu sovětských historiků, protože vybízí k srovnání našich a ruských poměrů i stanovisek na poli historické vědy.“¹⁴

Poměrně záhy měl marxistický světový názor mezi českými historiky řadu mocných stoupců. Nepřehlédnutelnou postavou byl samozřejmě Zdeněk Nejedlý, jeden z posledních žijících Gollových žáků, který se od staromileckého konservatismu propracoval k radikální revolučnosti. Klíčový význam měla však skupina mladších badatelů již na sklonku 30. let sdružených v tzv. Historické skupině, kteří se původně názorově inspirovali pracemi B. Mendla a J. Slavíka (V. Husa, J. Charvát, J. Pachta, V. Čejchan, O. Říha aj.). K nim se po válce přidružili například i právní historik V. Vaněček, filosofka J. Popelová-Otáhalová a mnozí další.

Demokratičtí historikové vycházeli zřejmě z předpokladu, že nakonec stejně rozhodujícím momentem, který rozhodne o úspěchu nově pojetého dějepisectví, budou jeho výsledky. Viděno z tohoto zorného úhlu, nemuseli se stoupců nového pojetí vskutku příliš obávat: ponecháme-li stranou inspirující práce Z. Kalandry, který se sám ve vlastní straně opakovaně dostával do izolace, představovala dlouho jediný původní výsledek marxistické historiografie vlastně jen Husova stať o periodizaci českých dějin.¹⁵ Uplatňoval se v ní jeden z typických metodických postupů marxistického dějepisectví, totiž mechanické rozvíjení předem da-

12 K. Stloukal: Hlavní proudy v současné historiografii, in: *První sjezd...*, s. 25, 31.

13 A. Kostlán: *Druhý sjezd...*, s. 210.

14 Viz *Český časopis historický* 1946, s. 437.

15 V. Husa: *Epochy českých dějin*, Praha 1946.

ných tezí bez ohledu na svědectví faktů. Jinou metodu obnažoval Nejedlého spisek o komunistech jakožto dědicích národních tradic.¹⁶ Autor v něm i v dalších svých pracích z oné doby spojoval marxistickou teorii se slovanským nadšením a rouboval v tomto duchu pokrokové tradice na tradiční romantický mýtus českého národa zděděný po Františkovi Palackém.

Avšak komunističtí historikové nepočítali tehdy příliš s tím, že by si měli prestiž vydobýt badatelským úsilím. Věděli velmi dobře, že k jejich úspěchu povedou jiné cesty. Hned po květnu 1945 se rozhodl boj o mocenskou pozici a opakoval se vehementně s plnou silou v každé instituci i v každém spolku, nevyjímaje Československou historickou společnost, jejíž předseda Karel Stloukal býval pravidelně stupňujícími se nároky komunistů přiváděn k zoufalství. Nejedlého ministerská funkce nebyla v tomto boji nejsilnější komunistickou zbraní, zejména když staříčkový profesor v roce 1946 změnil rezort a stanul v čele ministerstva práce. Mnohem účinnější prostředky ovládalo ministerstvo informací v čele s V. Kopeckým, protože právě ono v době poválečného nedostatku papíru rozhodovalo o tom, jak velký náklad smí která publikace mít. Zatímco na hodnotná díla vydávaná Historickým klubem tak tehdy papír nevybýval, zemi zaplavovaly propagační brožurky o minulosti i přítomnosti, často narychlo přeložené ze sovětských zdrojů. Svou práci odváděl i J. Charvát v čele oddělení školství, vědy a kultury ve Státním ústavu plánovacím, zatímco na podobné místo na ministerstvu školství dosedl F. Roubík.

Komunistického ataku nebyly ušetřeny ani vysoké školy. Jako profesor filosofie se na Karlově universitě etabloval A. Kolman, kádrová posila narychlo dovezená z Moskvy, a sám Z. Nejedlý, který tu dosud působil jen v oboru hudební vědy, byl po svém návratu urychleně zvolen profesorem slovanských dějin. Jeho universitní kolega K. Stloukal to před studenty omlouval těmito slovy: „Uvádí k nám nové pojetí slovanských dějin, jak se projevuje v SSSR, takže i po této stránce jsou jeho přednášky důležité a podnětné.“¹⁷ Vcelku se však zdály tradiční university pro komunistické vzdělance zatím jako málo průchozí, a tak se více sázelo na změny prováděné v rámci reformy vysokého školství; jako slibné místo se jevila obnovovaná universita v Olomouci a zejména řada pedagogických fakult zakládáných od dubna 1946.

16 Z. Nejedlý: *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa*, Praha 1946.

17 K. Stloukal: *O studiu dějepisu*, Praha 1946, s. 24.

V této souvislosti je třeba připomenout, že v letech 1946–1948 se často řešila otázka, zda je vhodné založit nový historický ústav, který by se stal – na rozdíl od již existujícího Státního historického ústavu, věnujícího se dlouhodobým edičním podnikům – hlavní či dokonce možná výsadní institucí v oblasti historických věd. S touto myšlenkou přišel Z. Nejedlý nedlouho poté, když jako prezident České akademie věd a umění zasedl na místo uvolněné tragickým odchodem J. Šusty. Později však od této myšlenky upustil, což vyvolalo v říjnu 1947 ironický komentář ze strany tehdejších studentů historie: „Plán soustředit vše v jednom velkém ústavu (...) jakkoliv dobře míněn i dobře ukazující iniciativnost svého autora, rozmnožil jen řadu torz jeho začatých děl.“¹⁸ Je však pravděpodobné, že Nejedlý od své představy na vybudování takového ústavu upustil ve chvíli, kdy se jí zcela vážně začala zabývat pracovní skupina ČAVU, v jejímž rámci předložil Karel Stloukal propracovanou představu jeho vnitřní struktury. Napomáhat vzniku instituce, která by se pravděpodobně opět vymykala kontrole, se komunistickým historikům zřejmě příliš nechtělo, a tak dávali přednost podpoře stranických, snadno manipulovatelných škol a dalších vzdělávacích institucí. Čelné místo v jejich rámci připadlo Socialistické akademii, která byla řízena přímo z ÚV KSČ a vydávala v letech 1947–1949 revue *Nová mysl*. Podobně jako jiná stranická zařízení byla přitom tato organizace napojena na státní rozpočet, protože k jejímu financování se užívalo prostředků určených původně na tzv. Gottwaldův kulturní fond, který měl udělovat ceny za nejlepší díla v oboru dějepisectví a v dalších humanitních disciplínách. V čele historické sekce Socialistické akademie stál od podzimu 1945 V. Husa a právě z tohoto centra vzešlo v listopadu 1947 Prohlášení ke sjezdu historiků, které mělo vést podle plánů komunistických dějepisců k navození rozkolu v historické obci a postupnému získání rozhodujících pozic.¹⁹

Události však šly mnohem rychleji, nežli Václav Husa a jeho přátelé na sklonku roku 1947 doufali. Únor 1948 jim otevřel dveře dokořán a učinil je během několika týdnů univerzitními profesory. Následující čistky na historických pracovištích a jejich přestavba v novém duchu neměla svou rychlostí a razancí obdoby ani v jiných okolních sovětských satelitních státech. Připomeňme si alespoň situaci v sovětské okupační zóně Německa (od 1949 Německá demokratická republika), kde vzhledem

18 Viz A. Kostlán: *Druhý sjezd...*, s. 100.

19 Viz A. Kostlán: *Druhý sjezd...*, s. 276.

k nedostatku marxisticky školených historiků a mezinárodním ohledům proběhla hlavní vlna odstraňování tzv. buržoazních živlů z vědeckých pracovišť až na samém sklonku 50. let. Východoněmecká marxistická historiografie se ovšem hlásila mnohem drastičtěji k odnárodněnému třídnímu principu a na rozdíl od českých komunistických historiků se v prvních desetiletích své existence neznala k národním mýtům.²⁰

20 K jejímu vývoji A. Timm: *Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der sowjetischen Besatzungszone seit 1945*, Bonn 1965; G. Heydemann: *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR*, Frankfurt 1980; H.-P. Harstick: *Marxistisches Geschichtsbild und nationale Tradition. Zur Gegenwartslage der Geschichtswissenschaft in der DDR*, Hannover 1988; A. Kostlán: *Die deutschsprachige Geschichtsschreibung ...*, s. 132.